

Török László (1941) akadémikus, az MTA Régészeti Intézetének kutató-professzora. Kutatási területe az ókori Középső Nílus-völgy (Napata-Meroé) története és régészete, valamint Egyiptom késő antik művészete. Legutóbbi kötete: *Herodotus in Nubia*. Leiden–Boston, 2014.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Az igazságos állam: két ókori eset (2011/4).

Hérodotos Nubiában

Török László

Hérodotos rendkívül kifinomult elme volt, és a történet, melyet elmond, teli van árnyalatokkal, paradoxonokkal és minőségi ítéletekkel (...) Aligha van elhibázottabb agyszülemény, mint a Hérodotosról, a bájosan naiv mesemondóról szóló, elpusztíthatatlannak látszó legenda.¹

Aligha lehetne az ókori kultúráknak a múltjukhoz való viszonyát, az ókorban alkotott történelemképek bonyolult kérdéskörét alkalmasabb szöveg alapján tárgyalni, mint az európai történetírás első nagy alkotása, Hérodotos *Történetek*² című műve, amelynek magyar fordítása, meglehetősen pontatlanul, *A görög-perzsa háború*³ címet viseli. A tárgy komolyságához nyilván az illene, ha Hérodotos művét a tudománytörténet hűvösen kritikus távolságából vennénk szemügyre, tanulmányom⁴ célja azonban más. A hérodotosi történetírásnak néhány olyan sajátosságára szeretném felhívni olvasóim figyelmét, amely mellett, hogy érzékelteti Hérodotos és kora gondolkodásmódját, hozzájárulhat a *Történetek* poszt- vagy inkább poszt-poszt-modern olvasatához is.

Attól fogva, hogy a Kr. e. 440-es évek közepén műve addig elkészült részeiből Athénban nyilvános felolvasásokat tartott, Hérodotos lenyűgözte, ám egyszersem meg is osztotta közönségét.⁵ Alig néhány évtizeddel a *Történetek* „megjelenése”⁶ után Thukydides – akit mindmáig szívesen állítanak szembe Hérodotoszal⁷ – már órá céloz, amikor szigorúan elítéli „a költők mindent felnagyító és feldíszítő alkotásait (...) [és] a prózaszövegírók⁸ elsősorban nem az igazság kiderítése, hanem a közönség meghódítása végett alkotott [elbeszéléseit] (...) amelyeket idővel annyira átszőnek a mesék, hogy elveszítik hitelüket”.⁹ Ahogyan aztán a 4. század elejétől fogva egyre többen merítették művéből, úgy bírálói is egyre szaporodtak.¹⁰ Korai kritikussai, mint abdériai Hekataios¹¹ vagy az egyiptomi Manethón¹² egyaránt bíralták módszerét és szavahihetőségét. Ktésias egyenesen hazugnak nevezte.¹³ Igaz, egyik művében Cicero elnevezte *pater historiae*nek, a történet(írás) atyjának¹⁴ (ez a felmagasztaló-eltávolító gesztus ugyanolyan kétértelmű, mint Kossuthé, amikor elnevezi Széchenyit „a legnagyobb magyar”-nak), másutt¹⁵ azonban ugyanolyan élesen vitatta hitelességét, mint majd Diodóros,¹⁶ Josephus Flavius,¹⁷ Plutarchos,¹⁸ Aelius Aristides,¹⁹ Aelius Harpocration,²⁰ Libanios²¹ és számos más görög és római történetíró.²²

A reneszánsz Itáliában a *Történetek* görög szövegét latinra fordították,²³ beillesztve a hérodotosi művet a megújuló európai kultúrába és egyúttal feltámasztva az ókori hitelességvitát, mely aztán szélesen áradva tovább folyt a következő évszázadokban is.²⁴ A 19. század professzionálissá és intézményessé váló történetírásában a csodálók és a kritikusok közötti polémia különösen vehemensen alakult. Míg a csodálók a hérodotosi műben továbbra is az ókori történelem egyik legbecsesebb tárgyi forrását látták, a kritikusok, közöttük a nagy Leopold von Rankéval, azt a meggyőződést képviselték, hogy Hérodotos művének nagy része szabad fikció: egészében véve nem több, mint az első lépés azon az úton, melyen igazi előrehaladást majd csak a már valóban történettudósnak tekinthető Thukydides fog elérni „a történelem eseményeinek a mitológiától független magyarázatában”.²⁵

A kétféle Hérodotos-alak, a „történetírás atyja” és a „hazugságok atyja” közötti párharc kegyetlensége tetőfokát a 20. században érte el.²⁶ A legutóbbi évtizedekben aztán a polémia hirtelen elcsitul. Ennek oka az, hogy a ránk maradt ókori és középkori történeti műveknek a belőlük kinyerhető „adatok” felhasználása érdekében folytatott forráskritikai elemzését kiszorította a narratológia, az „elbeszéléstan”.²⁷ Napjaink

kutatása a művekre mint *szövegekre*, írói elbeszélésekre tekint, melyek intertextuális, szövegek közti közegben keletkeznek és léteznek.²⁸ A narratológia szerkezetüket, elbeszélés-technikájukat, funkciójukat elemzi, szerzőjük motivációja, a szöveg és az olvasó közötti szellemi interakciók²⁹ felől érdeklődik. Ez azonban egyelőre csak üdítő szélcsend, amely nem fog örökre tartani. Oda természetesen már nem lehet visszatérni, ahol még arról faggattuk az ókori történetírókat, hogy ez vagy az „*valójában*” hogyan is volt. Ma már nem lehet nem tudomásul venni a *közlés* és a *tárgyi tartalom* közötti különbséget.³⁰ De ettől még ott maradnak az ókori történetírók műveiben azok a valóságtöredékek, amelyeket más, független forrásból megismerhető valóságtöredékekkel össze lehet és kell vetni annak érdekében, hogy jobban megértsük, miért mondhatta az ókori történész azt, amint mondott. A Hérodotos-kutatók előtt, akár tudják ezt, akár nem, még ott áll a feladat, hogy megszabaduljanak legújabb divatú önkorlátozásuktól, és egyesítsék a narratológia szemléletmódját az öncélúságától megszabaduló forráskritikáéval.

Egyetlen tanulmány nem adhat reális fogalmat a hérodotosi mű tartalmi és formai gazdagságáról, összetettségéről, értelmezésének szinte végtelen lehetőségeiről és csaknem megoldhatatlan nehézségeiről, több mint kétezer-négyszáz évnyi hatástörténetéről, mindenkori olvasóinak elvárásairól és reakcióiról. Így tanulmányom első, hosszabbik részében csak vázlatos áttekintést adhatok Hérodotos motivációjáról, célkitűzéseiről és eredményeiről. A tanulmány rövidebb második fele a *Történetek* egy keveset vizsgált szegmensével illusztrálja, hogyan alkotott Hérodotos a „történeti információ” és a „fikció” határán lebegő elbeszéléseket: az általa leírt Aithiopiáról és aithiopiaiakról³¹ lesz szó, vagyis az ókori Nubia és lakói hérodotosi változatáról.

Hérodotos gyakran utal önmagára egyes szám első személyben,³² így beszél nézeteiről és kétségeiről, utazásairól és találkozásairól. Mégis, amíg szellemi portréja többé-kevésbé felvázolható, ahogyan ezt a Hérodotos-kutatók minden újabb nemzedéke a maga módján meg is teszi,³³ addig életéről alig lehet valamit tudni. Annyi kétségtelen, hogy a Kr. e. 480-as években³⁴ született Kis-Azsiában, a káriai Halikarnassosban, mely ekkor perzsa fennhatóság alatt állt. Kr. e. 448 és 446 között Föníciában, Egyiptomban és Babylónban járt,³⁵ 445-44-ben Athénban tartózkodott, majd 443-ban elköltözött a dél-itáliei Thurioiba, ahol művét befejezte, és ahol valamikor 430-420 táján meghalt.³⁶ A *Történeteket* a 450-es években kezdte írni, a mű tehát Periklés (Kr. e. 495–429) korában, az első peloponnésosi háború (Kr. e. 460–445), majd a Spárta és Athén között kiélesedő konfliktus idején, a második peloponnésosi háború (Kr. e. 431–404) előestéjén és első éveiben keletkezett.

A hatalmas terjedelmű munka eredeti tagolását nem ismerjük. A szöveget valamikor a Kr. e. 3. vagy 2. században,³⁷ vélhetően az alexandriai könyvtárban³⁸ kilenc könyvbe szerkesztették,³⁹ melyek fölé címként a kilenc múzsa nevét írták.⁴⁰ A kilenc könyv összesen ezeröttszázhat fejezetet tartalmaz.⁴¹ A mű címét, tárgyát és általános célkitűzését preambulumának első mondata (1. 1) a következőképpen adja meg:

A halikarnassosi Hérodotos kutatásainak bemutatása ez,⁴² hogy az emberek között megesett dolgok az idő múltával feledésbe ne merüljenek, és ne vesszenek el hírnév (kleos)

nélkül azok a nagy és csodálatos dolgok, melyeket a görögök is, a barbárok is végbevittek, sem az, hogy milyen okok készítettek őket a háborúra egymás ellen.⁴³

A „kutatások bemutatása” a görög eredetiben *historiés apodexis* (ἱστορίας ἀπόδειξις).⁴⁴ A *historia* (ἱστορία) főnév a 4. századig szóbeli kérdezősködés útján végzett „kutatást”, a rokon ἵστωρ főnév pedig „bíró”, „szakértőt”, „tanút” jelentett: a *histor* tehát olyan valaki volt, „aki vizsgál/kutat/lát/tud”.⁴⁵ Az „emberek között megesett dolgok”,⁴⁶ a „nagy és csodálatos emberi teljesítmények”⁴⁷ leírása magában foglalta a „néprajzot”, azaz egy nép lakóhelyének, életmódjának, törvényeinek, hagyományainak, szokásainak leírását is: a görög kifejezések tartalma végül is nem volt teljesen idegen a mi „történelem” fogalmunktól. A preambulum szerint Hérodotos a kutatást a görögök és a barbárok közötti háború okai és *felelőssége* (*aitiē*) feltárásának érdekében is alkalmazta; ő az első, aki ezt az 5. századi görög filozófiában elterjedő összefüggés-keresést a múlt megértésének érdekében művelte.⁴⁸ Hérodotos, a *histor* információgyűjtése hagyományos néprajzi közlések mellett tehát múlt eseményekkel és múlt teljesítményekkel kapcsolatos történetek és hagyományok megismerésére is irányult. A görög ἵστορία szó a 4. századtól fogva kapja a „történelem” értelmet, innen a latin *historia*.⁴⁹

A preambulumban megfogalmazott célkitűzés megvalósításához Hérodotos a görögök és perzsák közötti ellenségeskedés kezdeteiről szóló perzsa és föníciai mitikus elbeszélések ismertetésével már magában a preambulumban hozzáfog. Ezek az elbeszélések egymásnak ellentmondanak, amit a szerző így kommentál:

Így adják tehát elő a dolgokat a perzsák és a föníciaiak. Én magam azonban nem kívánok állást foglalni, hogy így vagy amúgy estek-e a dolgok.

I. 5

Ezzel a preambulum előrevetíti a mű teljes egészét jellemző kéthangúságot: az egyik hang magáé az elbeszélőé, aki tud az események és dolgok megítélésének különbségeiről és ellentmondásosságáról, de maga nem (vagy legalábbis nem mindig) foglal állást. A másik hangot a Hérodotos által másoktól gyűjtött, hatalmas tömegű és változatos eredetű *λόγος* (*logos*: orális elbeszélés, prózaszöveg⁵⁰) képviseli. Bár Hérodotos ismételten úgy tesz, mintha szövegében világosan elválna a saját tapasztalata, hangja és ítélete a másoktól hallott és általa „újra-elmondott” történetektől, a valóságban műve nem a legkülönfélébb, gyakran kétségbe vonható hitelű forrásokból összeszedett elbeszélések laza füzere, hanem az *ő saját narratívája* az emberiség múltjáról. Carolyn Dewald szerint Hérodotos azt várja olvasóitól, hogy a művében szóló mindkét hangra egyszerre figyeljenek, és „úgy olvassák a szöveg egészét, mint az *ő saját*, komoly kutatásokon alapuló, összefüggő elbeszélését azokról a kultúrákról és eseményekről, amelyek kiváltották a perzsa háborúkat”.⁵¹

Ugyan a görögök már Hérodotos előtt is készítettek írásos feljegyzéseket az emlékezet támasztékeként,⁵² és születtek nemcsak orális elbeszélések, hanem városalapításokkal, genealógiával és más történeti tárgyakkal foglalkozó írott művek is, de az orális irodalom még mindig nem adta át helyét az

írottak.⁵³ Hérodotos monumentális írásműve e tekintetben is új korszakot nyitott a társadalom és a történeti emlékezet közötti interakcióban.

Hérodotos elődei még „nem törekedtek arra, amivel pedig a szó igazi értelmében vett történettudomány kezdődik, a törvényszerű összefüggések megkeresésére”.⁵⁴ Hérodotos viszont nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint hogy megkeresse azokat az általános törvényszerűségeket, amelyek a történelem menetét meghatározzák” és – továbbra is Ritoók Zsigmondot idézve – ezeket úgy írja le, „mint ahogyan Anaximandros a természet, Solón a társadalmi élet alaptörvényét próbálta megfogalmazni”.⁵⁵ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a *Történetek* műfajilag és eszmeileg egyaránt adósa az 5. századi görög néprajznak, földrajznak, genealógiának, orvostudományi irodalomnak, a korai szofizmusnak, költészetnek és tragédiának;⁵⁶ sőt, a perzsa novellisztikának is.⁵⁷ Másfelől nyilvánvaló az is, hogy Hérodotos érdeklődése a szájhagyomány, a csodálatos jelenségek és a különféle vallások iránt még mindig mélyen az archaikus görögség világában gyökerezik.⁵⁸

Gyakran találkozunk azzal a leegyszerűsítéssel, hogy a *Történetek* a Perzsa Birodalom agresszív terjeszkedéséről szól, addig a pontig, ahol az Athén és Spárta által vezetett görög koalícióval kerül összeütközésbe.⁵⁹ A háború mint az elbeszélés alaptémája: ez természetesen a homérosi hagyományból következik, és alátámasztja azt a feltevést, hogy – amint Ritoók Zsigmond mondja – „[Hérodotos] célja az volt, hogy emberi dolgok és tettek hírnevét megörökítse, mint az eposz a »férfiak híréé«. Csakhogy nem mitikus történetek, hanem racionális kutatások alapján. Korszerűen. Hérodotos az eposz továbbfejlesztésének is szánta művét, az 5. század *Iliasának*”.⁶⁰ A narratíva szerkezeti egységét valóban a görög–perzsa háború tárgyalása biztosítja. Azáltal viszont, hogy kitérőket⁶¹ iktat be a terjeszkedés minden egyes állomásánál, melyekben leírja az éppen meghódított országot s annak népét és történetét, Hérodotos térben, időben, mondanivalóban korábban elképzelhetetlen szélességű horizontot nyit meg a történeti elbeszélés mint műfaj számára.

Az egyes népekről szóló kitérők—melyek közül a legterjedelmesebb, az egyiptomi elbeszélés, száznolcvankét fejezetből áll – abban a sorrendben követik egymást, ahogyan a perzsák meghódítják országukat. A kitérőkben a narratíva fáradságátlanul, célzott tudatossággal oda-vissza mozog az időben, hogy az elbeszélő „megrajzolja az oksági összefüggéseket a múlt és a jelen között, kihangsúlyozva azt a szerepet, amelyet korábbi cselekvések játszanak későbbiekben”.⁶²

Milyen tematikai keretek között zajlik le ez a mozgás? Mint már előbb mondtam, a görögök és perzsák közötti háború okainak keresése a görögök és a barbárok közötti konfliktusok eredetére vonatkozó perzsa és föníciai hagyomány ismertetésével kezdődik (I. 1–5). Ezután Hérodotos rátér arra, amit ő maga a konfliktusok tényleges kiindulópontjának tekint, vagyis Kroisos, Lydia utolsó királyának (Kr. e. 560–546) uralkodására (I. 6–94). Kroisos volt ugyanis „a barbárok közül az első, aki a hellének egy részét meghódította és adófizetésre kötelezte”.

Innentől az egyes népekről szóló elbeszélések a következő négyrészes szerkezetet⁶³ mutatják: 1) az ország leírása, 2) lakói életformája, törvényei, hagyományai (νόμοι), 3) az országban, illetve a népben fellelhető nagy teljesítmények (ἔργα μεγάλα) és csodálatos dolgok (Θάματα), melyek az idegen,

vagyis a görög megfigyelő csodálatát felkelthetik, 4) a nép politikai története.

Kroisos után az elbeszélés áttér a Perzsa Birodalom megalapítója, az első achaimenida perzsa király, Kyros uralkodására (Kr. e. 559–530). Az I. könyv hátralévő része (I. 95–216) Kyros hódításairól szól Médiában, Ióniában, Káriában, Lykiában, Babilónban és a Kaszpi-tengertől keletre a masszagétáknál, a fenti négyrészes szerkezet szerint írva le a perzsák, babilóniaiak és masszagéták földjét, életformáját, törvényeit, hagyományait. A II. könyv 1. fejezetében trónra lép Kyros fia és utódja, Kambysés (Kr. e. 530–522), majd rövidesen meghódítja Egyiptomot (Kr. e. 525). A II. könyv 2. fejezetétől a III. könyv 38. fejezetéig Hérodotos Egyiptom földjével, valóságával, szokásaival és történetével foglalkozik. Az Aithiopiával kapcsolatos narratívák és megjegyzések nagyobbik része is itt található. Az egyiptomi elbeszélés után kitérő következik a Polykratés, Samos zsarnoka és a spártaiak közötti háborúról (III. 39–60). Ezt követően Hérodotos több mint három könyvet (III. 61 – VII. 4) szentel a harmadik achaimenida királynak, I. Dareiosnak (Kr. e. 522–486). A Dareios uralkodásáról szóló elbeszélésben hosszú kitérőket találunk az indiaiakról (III. 98–105), szkítákról (IV. 5–82), libyiaiakról (IV. 168–199) és thrákokról (V. 3–9). Az utolsó három könyv (VII. 4 – IX. 122) I. Xerxés (Kr. e. 486–465) uralkodásának első hét évéről szól, vagyis a görögök elleni hadjáratairól, a Thermopylainál, Artemisionnál, Salamisnál, Plataiainál és Mykalénál vívott nagy csatákról. Amiként Hektór temetésével az *Ilias* befejeződik a trójai háború vége előtt, Hérodotos sem mondja el végig a perzsa–görög háború történetét. Az elbeszélést a Mykalénál aratott görög győzelemmel (479) lezárja (IX. 92–96), hogy ne kelljen szólnia az Athén és Spárta között hamarosan kibontakozó háborúról.⁶⁴ Ránk maradt formájában⁶⁵ a mű egy anekdotával (IX. 122) zárul, mely a Hérodotos által keresett törvényszerű összefüggések egyikét fogalmazza meg. Eszerint a perzsa főemberek egy alkalommal a következő javaslattal fordultak királyukhoz, Kyroszhoz:

Mivel Zeus (...) a fő hatalmat a perzsáknak, az emberek között pedig (...) neked adta, Kyros, egyezz bele, hogy elhagyjuk ezt a szűkös és zord vidéket, ahol most lakunk, és valami kellemesebb hazát keressünk magunknak. Sok ilyen terület van a szomszédságunkban (...) Foglaljuk el valamelyiket (...) [Válaszul] Kyros (...) figyelmeztette őket, hogy csak akkor kezdjenek hozzá, ha tudomásul veszik, hogy azontúl nem ők fognak uralkodni másokon, hanem mások őrjűk. Mert puha földön puha emberek teremnek, és nincs a világon olyan föld, amely egyszerre hozna pompás gyümölcsöket meg jó katonákat is. A perzsák pedig belátták, hogy Kyrosnak igaza van, és elálltak a tervtől, mert inkább akartak urak lenni egy terméketlen földön, semmint termékeny síkságokon mások szolgái.

Okozattól okhoz, októl okozathoz tartó utazásai folyamán Hérodotos következetesen átlépi a görög–perzsa háború által kirajzolt határokat, hogy egy olyan egyetemes történeti teret alkosson, melyben folytonosság áll fenn a *spatium mythicum*, a mitikus tér, az egyetemes történet „fiktív” tartománya és a *spatium historicum*, a történeti tér, az egyetemes történet „valós” tartománya között.⁶⁶ Az egyetemes történet földi színpada

is kettős: egy belső, „valós”, és egy külső, „fiktív” körből áll,⁶⁷ melyekre később még visszatérünk. Az eredmény az emberi faj egyetemes története, egy olyan konstrukció, melyben ugyan egyes közléseket, magyarázatokat maga a szerző is kétkedve, vagy éppenséggel azért ír le, hogy cáfolja; de amely mindennek ellenére a mitikus és a történeti tartományt koherens egységként ábrázolja.⁶⁸ Az egyetemes történetet alkotó narratívák mintegy esettanulmányként vagy példázatként demonstrálják azokat a törvényszerűségeket, amelyek Hérodotos szerint meghatározzák az egyének és közösségek emelkedését és bukását, a „politikai szabadság” (*eleutheria*) meglétét vagy hiányát,⁶⁹ a „politikai szabadság” hívei és a zsarnokság (*tyrannis*) közötti küzdelmet.⁷⁰ Segítségükkel Hérodotos egyúttal elhelyezi a görög tapasztalást és a görög kultúrát az egyetemes történeti térben,⁷¹ és leképezi a (görög) Én és a (nem görög) Másik közötti különbségeket.⁷² A történelem menetét meghatározó törvényszerűségeket sokszor maguk az elbeszélések szereplői fogalmazzák meg didaktikus maxima, erkölcsi alaptétel formájában, mint ahogyan Kyros teszi az előbbi anekdotában, vagy Kroisos egy másik helyen, amikor így inti Kyrost:

[H]a belátod, hogy magad is ember vagy, s emberek fölött uralkodsz, akkor legelőbb is jegyezd meg, hogy az emberi dolgok körforgásának (kyklos) törvénye nem engedi meg, hogy folyvást ugyanazok az emberek élvezzék a szerencse áldásait.

I. 207

Hérodotos a királyságok és az uralkodók történetét rendre a felemelkedés–tetőpont–lehanyatlás hármasságában írja le, példák egész sorával támasztva alá nézetét, miszerint az emberi történelem alaptörvénye ez a körforgás.⁷³ A történelem folyamatosan ismétli önmagát. Ám nem az egyes események ismétlődnek meg, hanem az őket kiváltó törvényszerűségek állandóak. Minden ciklus egyszerű: a lehanyatlás után ugyanaz az egyén, nép, vagy birodalom nem emelkedik fel újra. A Hérodotos által teremtett példázatszerű történelem mintha egy filozófus gondolkodását tükrözné, nem egy történészt – de alighanem David Asherinek van igaza, amikor úgy véli, hogy Hérodotos végeredményben mégis inkább költő, mint filozófus, hiszen annál, hogy valójában mi történik, jobban érdekli az, ami megtörténhet.⁷⁴

A történelem körforgása az isteni előrelátás (τοῦ Θεοῦ ἢ προνοίᾳ) és az emberek közötti „együttműködés” révén valósul meg, melyben azonban az isteni szándék mindenkor felülírja az emberek korlátozott szabad akaratát.⁷⁵

[A]minek az isten akarata szerint egyszer meg kell történnie, azt senki emberfia meg nem változtathatja (...) Az a legnagyobb csapás az embernek, hogy sok mindent lát előre, amit nincs hatalma megváltoztatni.

IX. 16

Ezzel összhangban Hérodotos példák sorával bizonyítja, hogy a hódító birodalmak határtalan terjeszkedése, a hódító zsarnokok *hybrise*, féktelen becsvágya törvényszerűen *nemesis*hez, bukáshoz vezet. Hérodotos-szakértők hajlanak a feltételezésre, hogy valamennyi ilyen példa az athéniaknak szánt súlyos fi-

gyelmeztetés: nehogy aláértékeljék a Perzsa Birodalom erejét, nehogy el akarják tőle tanulni a terjeszkedés politikáját, és nehogy maguk is hódítói ambícióval forduljanak vele szembe, mert ebbe menthetetlenül belebuknának.⁷⁶ Így az athéniaknak szóló üzenet lehet az is, amikor Artabanos a következőképpen inti unokaöccsét, Xerxést:

Láthatod, hogy az isten azokra sújt villámaival, akik a legmagasabbra törnek, és nem engedi őket gőgjükben tetszelegni, a kicsinyekre pedig úgyszólván rá sem hederít. Láthatod azt is, hogy villáma mindig a legmagasabb fákat és palotákat sújtja, mert az isten azt semmisíti meg, ami a legkiemelkedőbb. Ezért fordulhat elő, hogy egy kisebb hadsereg legyőz egy hatalmasabbat, mert arra az isten irigységében félelmet bocsát vagy vihart küld, és dicstelenül elpusztul. Mert az isten senkinek sem engedi meg, hogy gőgös legyen, csak saját magának.

VII. 10ε

A körforgás törvényét bemutató elbeszélések folyamatos, lineáris egyetemes történeti időben követik egymást.⁷⁷ A történeti idő gerincét királylisták – a lydiai,⁷⁸ perzsa,⁷⁹ egyiptomi⁸⁰ és spártai⁸¹ – alkotják, melyeknek egyes pontjai között Hérodotos egyidejűségeket mutat ki.⁸² Alkalmazkodva az egyetemes történeti tér *spatium mythicumra* és *spatium historicumra* tagolódo kétértelműségéhez, a királylisták két nagy szakaszra osztják az emberi nem történetének idejét. Az elsőben istenek és hősök uralkodnak; ez Hérodotos egyetemes történetének (számunkra) alapvetően fiktív része. A másodikban, mely elér egészen a történetíró saját életidejéig, emberek uralkodnak: ez Hérodotos egyetemes történetének az a része, amelyet az általa felkutatott forrásokból, valósat, téveset és fiktívet egyaránt tartalmazó információkból épített fel.

A két korszak közötti *történeti* folytonosságot Hérodotos meglehetősen kétértelműen kezeli. Az, hogy az isteni uralkodók korszakát az egyetemes történelem részeként illeszti elbeszélésébe, ellentmondani látszik annak, hogy egyébként szakít azzal a görög hagyománnyal, amely a homérosi isteneket a történelem tényezőinek tekinti; emellett eleve határozottan tagadja, hogy emberek istenek és hősök leszármazottai lehetnének. A *spatium mythicum* megtartásából adódó kétértelműség magyarázata a következő. Hérodotos, miközben a *Történetek* preambulumban kijelenti, hogy csak arról akar szólni, akiről vagy amiről neki személyesen tudomása van (I. 5),⁸³ továbbra is történetieknek tekinti a homérosi epikus költészet *emberi* szereplőit és eseményeit.⁸⁴ Ezzel együtt mint a görögség közös emlékezetének hagyományos eleméhez ragaszkodik a Hésiodos és követői által kidolgozott mitológiai időrendhez is, mert azt arra használhatja, hogy vele az emberiség egyetemes történelmét *zéró pontból* indítsa.⁸⁵ Ebben a felfogásban megerősítette az, hogy az egyiptomi történelemnek is volt *spatium mythicum*: egyiptomi informátorai beszéltek neki arról a hagyományról, amely szerint Egyiptom első emberi királyának, Ménnek (Manethón⁸⁶ Ménésének) uralkodását az „istenek ideje”,⁸⁷ vagyis az istenek dinasztíájának uralma előzte meg (II. 144–145). De, amint azonnal látni fogjuk, ugyanakkor Hérodotos egyiptomi kortársai is elutasították azt a nézetet, amely szerint emberek származhatnak istenektől.

A *Történetek* szerzője két helyen, a memphisi Ptah-tempomban és a thébai Amun-szentélyben találkozott egyiptomi királylistákkal. Ezek a listák csak az emberi királyok nevét tartalmazták, de még így is a történeti idő olyan hatalmas dimenzióit tárták fel Hérodotos előtt, amilyenekkel sehol másutt nem találkozhatott. Az egyiptomiak múlt-nyilvántartása⁸⁸ megrendítette és arra készítette, hogy lényeges pontjain felülvizsgálja a történeti múlt görög felfogását. Lássuk ezt egy kissé közelebbről.

A II. könyv 99–100. fejezetében Hérodotos leírja, hogy a memphisi papok egy papiruszból⁸⁹ felolvasták neki Mén és

*az utána következő háromszázharminc uralkodó nevét (...)
Ennyi nemzedékből tizenyolc volt aithióp, egy bennszülött
asszony, a többi pedig egyiptomi férfi.*

A II. könyv következő nyolcvankét fejezetében (II. 100–182), főként Egyiptomban gyűjtött információk alapján, de görög földrajzi és néprajzi műveket is felhasználva,⁹⁰ Hérodotos elmondja Egyiptom történetét, melyet három időrendi szakaszra tagol. Az első Méntől Moirisig terjed. Mén a Kr. e. 3000 körül uralkodó Ahával, az Első Dinasztia első uralkodójával,⁹¹ Moiris a középbiradalmi III. Amenemhattal (1831–1786) lehet azonos. A második szakasz Sesostristól Sethosig tart, az előbbi a középbiradalmi Szenuszret nevű fáraók (1956–1831 között) fűziója, az utóbbi Shebitqóval (707/6–690), a Huszonötödik Dinasztia harmadik uralkodójával azonos. A harmadik szakasz a Huszonhatodik Dinasztia korát (664–525) foglalja magában. (Itt meg kell jegyezni, hogy Hérodotos hasonló háromrészes időrendi szerkezetbe helyezte Lydia és a szkíták történetét is.)⁹² A második és harmadik történeti egységet kitérő választja el egymástól, itt beszél el Hérodotos a thébai Amun-tempomban tett látogatásáról. Elbeszélése szerint a thébai papok a következőképpen magyarázták el neki az egyiptomi történelem időrendjét:

Kimutatásuk [mármint az egyiptomiaké és a papoké] szerint az első királytól az utolsóig [aki alatt itt Shebitqót kell értenünk] háromszáznegyvenegy emberöltő telt el, s éppen ennyi a királyok, valamint a főpapok száma is. Háromszáz emberöltő tízezer évet tesz ki, mert három emberöltő százat, s a háromszázhoz járuló negyvenegy nemzedék pedig ezer-háromszáznegyven esztendőre rúg: ez összesen tizenegyezer-háromszáznegyven esztendő. Azt állítják, hogy ez alatt az idő alatt egyetlen isten sem jelent meg emberi alakban[.]

II. 142

Hérodotos itt nyilvánvalóan téves számítást közöl: az óáltala kalkulált 11 340 esztendő a valóságban „mindössze” két és fél évezred. A tévedés oka az, hogy Hérodotos az egyiptomi listából görögöt csinál, amikor a görög genealógiai munkák mintájára nemzedékeket ad össze,⁹³ nem pedig az egymást követő főpapok hivatali éveit, vagy a velük Hérodotos által tévesen koordinált uralkodók hosszabb-rövidebb uralkodásának időtartamait. Márpedig, ahogyan ezt a fennmaradt egyiptomi királylisták valószínűsítik, a memphisi papiruszban a királynevek mellett az egyes uralkodók uralkodási éveinek száma kellett hogy álljon.⁹⁴ Nemzedékekkel operáló eljárásában a görög be-

idegzettség mellett Hérodotos valószínűleg az is félrevezette, amit Memphisen is, Thébában is hallhatott a nagy szentélyek főpapi hivatalának örökletességéről és a főpapi dinasztiákról.⁹⁵

Feltűnő, hogy Egyiptom hosszú történelmét Hérodotos olyan korszakokra osztja, amelyekben nyoma sincs a felemelkedés, tetőpont és lehanyatlás modelljének. Nyilván egyiptomi értesülési hatására Hérodotos ily módon nemcsak a saját körforgásos történelemképét, hanem a görög hagyományt is viszonylagossá teszi.⁹⁶ Görög elődei történetfelfogásának kritikájához a milétosi Hekataios alakját idézi fel, aki öelotte mintegy fél évszázaddal már tett néhány habozó lépést a mítosz és a történelem szétválasztása irányában.⁹⁷ A thébai epizód leírása ugyanis így folytatódik:

Valami olyasmit csináltak velem a papok, mint egykor Zeus [= Amun] thébai papjai a történetelbeszélő (logopoiós) Hekataiosszal, aki a családfájáról szólva kijelentette, hogy tizenhatodik őse isten volt (...). Bevezettek a templom nagy csarnokába, s ott megmutattak annyi óriási faszobrot, amennyit már [fentebb] említettem [azaz háromszáznegyvenegyvet], a főpapok ugyanis már életükben felállítják képmásukat. Sorban megszámozták és megmutogatták hát a papok ezeket a szobrokat, és elmondták, hogy mindegyik főpap az előző főpap fia volt. Végighaladtunk valamenynyit előtt, a legrégebben elhunyt képmásánál kezdve. Egykor Hekataiosnak, amikor felsorolta elődeit és azt állította, hogy tizenhatodik őse isten volt, nem hitték el, hogy ember származhat istentől. Vitára keltek vele, elősorolták neki a főpapi nemzetség minden tagját, kijelentették, hogy mindegyik szobor férfit (piromis)⁹⁸ ábrázol (...), aki egy másik férfi (piromis) fia volt, és meg sem kísérelték, hogy kapcsolatba hozzák őket egy istennel vagy hérósszal.

II. 143

A memphisi és thébai epizódok még egy felismerést hoztak Hérodotos számára, mely ugyancsak döntő hatást gyakorolt az ókori történetírás további fejlődésére. Ez az írott források jelentőségére való ráeszmélés.⁹⁹ Hérodotos a múlt írásos nyilvántartására utal, amikor hangsúlyozza, hogy

[a]zok az egyiptomiak, akik Egyiptom megművelt részén laknak, őrzik a leggondosabban a múlt idők emlékezetét, és egyszersmind a legműveltebbek is azok között, akiktől felvilágosítást kaptam.

II. 77

Vagy amikor azt mondja:

Az egyiptomiak azt hajtogatják, hogy ők mindent pontosan tudnak, mert mindig számon tartották és mindig feljegyezték az évek számát.

II. 145

A *Történetek* „megjelenése” után néhány évtizeddel Platón a *Timaios*-ban, a Solón és egy saisi pap közötti képzelt dialógusban beszél az egyiptomi történeti emlékezetéről, mely szerinte

mélységét annak köszönheti, hogy ott az emberiség történetének kezdeteitől fogva készültek írott dokumentumok.¹⁰⁰ Platón szerint a saisi pap Athén legrégebbi történetét azért tudja elmondani Solónnak, mert azt az egyiptomiak egy szóbeli elbeszélés alapján már nyolcezer évvel korábban írásba foglalták. Platón ezzel egyúttal arra a nagy horderejű felismerésre is utal, amely szerint *ha leírják*, a történeti emlékezet attól az embercsoporttól függetlenül is továbbélhet, amelyre vonatkozik.¹⁰¹

Korábban szó volt Hérodotos egyetemes történetének fiktív időtartományáról. A következőkben az általa felrajzolt egyetemes történeti *tér* fiktív – vagy lényegében, de nem teljességében fiktív – földi tartományainak egyikéről fogok beszélni.

Az archaikus kor kozmográfiai elképzelésekből, természetfilozófiai művekből, útbeszámolókból és legfőképpen az epikus költészetből kísérelte meg a földet leírni, „térképét” megrajzolni.¹⁰² A világ szerkezetének megértésében döntő lépés volt, amikor az archaikus kor gondolkodói a határtalan (*apeirón*) kozmikus térben körülhatárolták a lakott világ kiterjedését. Elképzelésük szerint Európát, Ázsiát és Afrikát a túlsó nélküli Ókeanos¹⁰³ mitikus „folyama”¹⁰⁴ veszi körül. A hellén kultúra földrajzi horizontjának tágulásával az 5. századra azonban elfogadott igénnyé vált ennek a homérosi és hésiodosi világméretű revíziója. Hérodotos szerint

[a]nnak (...), aki az Ókeanost emlegeti, és a homályos mondatokhoz tér vissza, semmiféle bizonyítéka nincsen. Mert ami engem illet, semmiféle Ókeanos nevű folyamat nem ismerek. Azt hiszem, ezt a nevet Homéros vagy valamelyik régi költő találta ki, és adott neki szerepet a költészetében.

II. 23

Az Ókeanosról a hellének azt állítják, hogy napkeleten ered, és körbefolyja az egész földet, de ezt valójában nem tudják bizonyítani.

IV. 8

Elfog a nevetés, ha látom, hogy sokan megrajzolják a földkerekség térképét (periodos tés gés)¹⁰⁵ anélkül, hogy értenék. Őszerintük az Ókeanos teljesen körülöleli a földet, amely olyan kerek, mintha körzővel rajzolták volna[.]

IV. 36

Hérodotos világának belső régióját a „lakott föld” (ἡ οἰκουμένη) alkotja, melynek egységét lakóinak egymás közötti érintkezése biztosítja: az *oikumené* megismerhető,¹⁰⁶ bejárható, ahogy a *Történetek* írója is személyes tapasztalásból ismeri számos vidékét. A földnek az *oikumenén* túli második, külső körét az *eschatiai*, a „legtávolabbi országok” alkotják. Ezek zárt gyűrűt képeznek az *oikumené* körül, érintkeznek is vele, de különböznek is tőle, ugyanis a világ egészét jellemző globális egyensúlyon belüli ellenpólusát képezik.¹⁰⁷

A legfinomabb dolgokat a legtávolabbi országok kapták, amiként Görögországban van a legkellemesebb időjárás az évszakok arányos váltakozása következtében.

III. 106

[A] föld legszélsőbb vidékei, amelyek a föld többi területét közrefogják és körülzárják, a legszebbek, és ezek kínálják azokat a dolgokat, amelyeket a legkedvesebbek és legritkábbnak tartunk.

III. 116

A *Történetek* III. könyvében Hérodotos külön kitérőt szentel Indiának (106), az arabok földjének a világ déli (107–113), az aithiopiaiak földjének a világ délnyugati végein (114), valamint az európai régióknak a világ nyugati (115) és északi peremén (116), de beszél további peremvidékekről és peremnépekről is műve számos más helyén. A legtávolabbi országokról, lakosairól, az ott található csodálatos dolgokról szóló narratívák, kitérők és megjegyzések kétségkívül a *Történetek* „legmeszeszerűbb” részei, ezekről hangzik el a legtöbbször a vád, hogy Hérodotos egyedül a szórakoztatás olcsó szándékával illesztette be őket művébe.¹⁰⁸ Ha azonban nem szakítjuk ki őket ilyenféle minősítésekkel a *Történetek* egészéből, azt találjuk, hogy valójában mindegyikük beilleszkedik közvetlen narratív környezetébe, ahol is jól azonosítható feladatokat teljesít a szerző mondanivalóinak artikulációjában.

Az *oikumenén* túli népek alapvetően fontos, közös sajátossága, hogy nincsen történelmük. Hála a legtávolabbi országok természeti gazdagságának, ezek a népek örökös aranykorban élnek. Ugyanakkor életmódjuk, szokásaik, hagyományaik a lehetséges emberi létformák sokféleségét írják le. Emberi végleteket testesítenek meg: egyes népek emberevők, mások nemes vademberek, de vannak olyan népek is, melyek egyszerre kámbálók és nemes vademberek. Az issédonokat például, akik megeszik saját szüleiket, Hérodotos igazságosnak írja le¹⁰⁹ (IV. 26). A legtávolabbi országokról és népekről csak közvetett értesülések állnak rendelkezésre, melyeknek hitelességét néha maga Hérodotos is kétségbe vonja. Ettől függetlenül ugyanúgy valóságosként kezeli őket, mint egyetemes történeti terének központi részét, az *oikumenét* magát, és annak érdekében, hogy így tehesen, kész nemlétező forrásokra is hivatkozni.¹¹⁰ Célja velük ugyanis nem az, hogy szórakoztassák műve olvasóit, hanem hogy általuk is alátámassza nézeteit azokról az általános törvényszerűségekről, amelyek szerinte a történelem menetét meghatározzák.

Hérodotos nemlétező forrásaihoz szeretnék itt hozzátenni egy órá magára vonatkozó nemlétező forrást, mely egyúttal átvizsgál bennünket Aithiopiába, vagyis Nubiába. A 20. század elején az első asszuáni Nílus-gát magasztására készülve szisztematikus műemléki survey és felmérés indult Alsó-Nubiában. Ennek keretében a Tizenhétedik Dinasztia kori amadai templomról¹¹¹ szóló jelentésében a neves egyiptológus, Arthur Weigall a következőket írta:

„A templom tetején néhány érdektelen kopt felirat található. Van itt azonban egy érdekes, valószínűleg középkori hamisítvány is. Ez egy görög felirat, mely így szól: »A halikarnassosi Hérodotos látta és megcsodálta.« Mellette későbbi stílusú írással ez áll: »Nem, nem volt itt.«”¹¹²

Weigall a két feliratot csak angol fordításban közölte, de így sem lehet kétségünk, hogy a Hérodotos nevével jegyzett felirat az ismert Ptolemaios- és római kori görög turistafelirat-típust követ-

te, mely a turista nevét és az εἶδον καὶ ἐθαύμασα, „láttam és megcsodáltam” kifejezést tartalmazta. Mivel az amadai feliratok ma már nem lelhetők fel, középkori keltezésüket nem tudjuk ellenőrizni. Mindenesetre egy ilyen hamisítvány valószínűtlen a középkorban, de annál inkább illik a 19. századba: elképzelhetünk jókedvű tudósokat vagy művelt arisztokrata utazókat,¹¹³ akik tudták az egyiptomi túsorán meglátogatott emlékekről, amit Hérodotos, Strabón, Diodorus vagy Plinius mondott róluk, de akik egyúttal nevettek a fontoskodó útikalauzokon, akik minden látnivalót igyekeztek azáltal felértékelni, hogy összekapcsolták az ókor valamelyik híres alakjával.

De a tréfán túl az elképzelt hamisítónak más mondanivalója is volt. Egyiptomban a legdélebbi pont, amelyről Hérodotos azt állítja, hogy meglátogatta, Elephantiné (II. 29). Amada Elephantinétől kétszáz kilométerre délre fekszik, egy olyan régióban, ahol Hérodotos biztosan nem volt. A feliratokba foglalt állítás és tagadás ironikus utalásnak tekinthető arra, hogy mi is volt írójuk álláspontja a Hérodotos szavahihetőségéről folyó örök vitában. A 19. század első felében a kibontakozóban lévő egyiptológia képviselői is beléptek ebbe a vitába, közöttük (Sir) John Gardner Wilkinson,¹¹⁴ nemzedéke vezető brit egyiptológusa. Wilkinson számos alkalommal volt Núbiában, és 1821–22-ben behatóan tanulmányozta az amadai templomot.¹¹⁵ *Manners and Customs of the Ancient Egyptians* című művében éles megjegyzéseket tett Hérodotos hitelességéről.¹¹⁶ Wilkinson később barátjával, a kiváló klasszicista George Rawlinsonnal közösen kiadta a *Történetek* kommentált angol fordítását.¹¹⁷ Egyáltalán nem lehetetlen, hogy ő volt az amadai tréfa szerzője.

Az Egyiptomtól délre fekvő Alsó-Núbia és az Alsó-Núbiától délre fekvő Felső-Núbia történetének és kultúráinak mélyebb tudományos megismerése csak a 20. század második felében végrehajtott, illetve megindított monumentális léptékű régészeti feltárásokkal, a núbiológia tudományának megszületésével vált lehetségessé (a bibliográfiai tájékoztatót lásd a keretes szövegben). A núbiológia tudományának 20. század végi kibontakozása nagyrészt egyidejűleg zajlott azzal a folyamattal, ahogyan az ókori történetírás hagyományos forráskritikai vizsgálata átadta helyét a narratológiai megközelítésnek. Hérodotos utolsó nagy forráskritikai elemzése – itt elsősorban Alan Lloydnak az egyiptomi elbeszélésekről szóló monumentális műveire¹¹⁸ gondolok – egy tárgyilag hiányos, éppen annyira elavult, mint amennyire elfogult Núbia-képpel¹¹⁹ szembesítették Hérodotos Aithiopiáját. A legutóbbi évtizedek – most már főként narratológiai irányzatú – Hérodotos-kutatása, ha ambicionálta is egyáltalán, hogy megtudjon valamit a Hérodotos Aithiopiája és a „valóban létezett” Núbia közötti viszonyról, nem a fiatal núbiológia publikációihoz, hanem még mindig ezekhez a forráskritikai munkákhoz és a bennük idézett régebbi egyiptológiai irodalomhoz fordult.

Így hát, mielőtt rátérnénk Hérodotos Aithiopiájára, álljon itt néhány egyszerű tudnivaló Nubiáról.¹²⁰ A Kr. e. 4. évezred és Hérodotos kora között a núbiai Nílus-völgyben és az attól délre elhelyezkedő szudáni területeken létezett politikai és kulturális közösségek története elszakíthatatlan Egyiptométól, mely a fáraónikus állam kezdeteitől fogva ismételtlen, hosszabb vagy rövidebb időkre, egyre nagyobb núbiai területeket hódított meg. A 20. század első felének tudományos konszenzusa szerint ezzel egy fejlettebb társadalom uralt egy primitívebb társadalmat, és kínálta fel neki utánzásra kultúráját. Az utánzás eredménye

az egyiptológia nyomokban máig élő hagyománya szerint igen szegényes volt.¹²¹ Ezzel szemben azt lehet mondani, hogy mai ismereteink szerint az egyiptomi hódítások nem pusztították el, hanem szervesen felhasználták azokat a társadalmi-politikai-gazdasági struktúrákat, amelyeket Núbiában találtak. A núbiaiak nem imitálták az egyiptomi kultúrát, vagy ezzel a magukét elhagyják, hanem felhasználták kifejezőeszközeit ahhoz, hogy megerősítsék és artikulálják azt.¹²² Az egyiptomi kultúrához való núbiai viszonyulás természetét különösen jól magyarázza az a kettős, egyiptomi és núbiai olvasatot egyaránt biztosító archaizáló kultúra,¹²³ amely abban az évszázadban bontakozott ki, amikor – a 8. század közepe és 664 között – Núbia királyai ültek Egyiptom trónján is: őket a történetírás Huszonötödik Dinasztiaként tartja számon.¹²⁴ Egyiptomi uralmuknak az asszír hódító, Aššur-bān-apli vetett véget 664-ben, de az Egyiptom fölötti hatalom elvesztése a jelek szerint nem okozott mély politikai vagy kulturális törést a hatalmas kiterjedésű, az Afrika belsejébe vezető kereskedelmi utakat ellenőrző núbiai királyságban. Mint ahogyan az sem, amikor 593-ban II. Pszamtek egyiptomi fáraó elfoglalta Alsó-Núbiát.

Aithiopiával, azaz Nubiával kapcsolatos elbeszélései és megjegyzései nem hagynak kétséget afelől, hogy Hérodotosnak egyáltalán nem volt információja az egyiptomi látogatása idején valóságban létező núbiai királyságról, ezért nem volt mihez hozzákötnie azt, amit Egyiptomban megtudott a Huszonötödik Dinasztia eredetéről, tulajdonságairól, egyiptomi uralkodásáról; és így nem is írhatott Aithiopiáról egy olyan négyrészes szerkezetű elbeszélést, mint amilyent például Egyiptomról, Lydiáról, Babylónról és Indiáról írt. Ehelyett a *Történetek* két Aithiopiáról beszél. Az egyik az Egyiptommal délről szomszédos Alsó-Núbia, melyről, noha ez után járt Egyiptomban, Hérodotos nem tudja, hogy valamikor 463 és 449 között visszatért a núbiai királyság fennhatósága alá. Földrajzát egy több helyen téves itinerárium, útikalauz alapján írja le (II. 29); és egy másodkézből származó perzsa forrás alapján azt is tudja róla, hogy mivel adózott a Perzsa Birodalomnak I. Dareios idején (III. 97). Az útikalauz alapján Hérodotos azt az útvonalat is leírja, amely Alsó-Núbiából Meroé városába vezet, amely, „mint mondják, valamennyi aithiópának a fővárosa”. Ehhez hozzáfűzi, hogy

az itt lakók az istenek közül csupán Zeust [vagyis Amunt] és Dionysost [azaz Oziriszt] tisztelik (...) Zeusnak jóshelye is van itt. Ha az isten jóslata [orákulum] úgy rendeli, hadba vonulnak, mégpedig oda, ahova az isten parancsolja.

II. 29

Az orákulumok az istenek és az emberek közötti kommunikáció sajátos eszközei, melyek által az istenek beavatkoznak a történelem menetébe, az egyének sorsába. A *Történetekben* gyakran esik szó ilyen orákulumokról, így az egyiptomi elbeszélésben is.¹²⁵ A meroéi orákulumról Hérodotos minden valószínűség szerint Memphisben hallott, ahol a templomi könyvtárak és archívumok, közöttük a Ptah-szentélyei, épségben túléltek a négy nagy ostromot, melyet 735 (Piankhy) és 459 (Inaros) között a város elszenvedett.¹²⁶ A Ptah-szentély papjai nemcsak Egyiptom háromszázharmincegy királyának nevét olvasták fel neki, amint erről korábban már beszéltem, hanem

Egyetemi tanrendekben Núbia története és régészete az 1960-as évektől fogva jelenik meg az egyiptológiai, afrikánisztikai, ókortudományi oktatás keretében. Az UNESCO núbiai mentőakciójával összefüggésben rendezett tudományos találkozók (*Actes du Symposium International sur la Nubie*. Le Caire, 1969; Dinkler, E. [szerk.] 1970. *Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit*. Recklinghausen; Habachi, L. [szerk.] 1981. *Actes du IIe Symposium International sur la Nubie*. Le Caire) sikerén felbuzdulva a mentőakció résztvevői 1972-ben megalapították az International Society for Nubian Studies-t.

A SOCIETY ÁLTAL RENDEZETT NEMZETKÖZI KONFERENCIÁKRA LÁSD:

- Michalowski, K. (szerk.) 1975. *Nubia Récentes recherches*. Varsovie.
- Leclant, J. – Vercoutter, J. (szerk.) 1978. *Études Nubiennes. Colloque de Chantilly 2-6 Juillet 1975*. Bibliothèque d'Étude 77. Le Caire.
- Plumley, J. M. (szerk.) 1982. *Nubian Studies*. Warminster.
- Krause, M. (szerk.) 1986. *Nubische Studien*. Mainz.
- Hägg, T. (szerk.) 1987. *Nubian Culture Past and Present*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Konferenser 17. Stockholm.
- Bonnet, C. (szerk.) 1992. *Études nubiennes. Conférence de Genève. Actes du VIIe Congrès international d'études nubiennes 3-8 septembre 1990*. I. *Communications principales*. Genève.
- Bonnet, C. (szerk.) 1994. *Études nubiennes. Conférence de Genève II. Communications*. Genève.
- Actes de la VIIIe Conférence Internationale des Études Nubiennes I. Communications principales*. CRIPEL 17, 1995.
- Kendall, T. (szerk.) 2004. *Nubian Studies 1998. Proceedings of the Ninth Conference of the International Society of Nubian Studies August 21-26, 1998 Boston, Massachusetts*. Boston.
- Caneva, I. – Roccati, A. (szerk.) 2006. *Acta Nubica. Proceedings of the X International Conference on Nubian Studies Rome 9-14 September 2002*. Roma.
- Godlewski, K. – Łajtar, A. (szerk.) 2008. *Between the Cataracts. Proceedings of the 11th Conference for Nubian Studies Warsaw University, 27 August-2 September 2006. Part One: Main Papers*. Warsaw.
- Godlewski, K. – Łajtar, A. (szerk.) 2010. *Between the Cataracts. Proceedings of the 11th Conference for Nubian Studies Warsaw University, 27 August-2 September 2006. Part Two: Session Papers*. Warsaw.
- A főként a meroitikus korról foglalkozó, 1971 óta ugyancsak négyévenként megrendezett nemzetközi meroitisztikai konferenciákon is elhangzottak más korszakokra vonatkozó kutatásokat bemutató előadások, lásd: *Meroitica* 1 (1973); 6 (1982); 7 (1984); 10 (1989)
- Wenig, S. (szerk.) 1999. *Studien zum antiken Sudan. Akten der 7. Internationalen Tagung für meroitische Forschungen vom 14. bis 19. September 1992 in Gosen/bei Berlin*. *Meroitica* 15. Wiesbaden.
- Welsby, D. A. (szerk.) 1999. *Recent Research in Kushite History and Archaeology. Proceedings of the 8th International Conference for Meroitic Studies*. London.

SZAKFOLYÓIRATOK:

- Sudan Notes and Records; Kush. Journal of the Sudan Antiquities Service* (Khartoum, 1953–)
- Meroitic Newsletter. Bulletin d'Informations Méroïtiques* (Paris, 1968–)
- Meroitica. Schriften zur altsudanesischen Geschichte und Archäologie* (Berlin, 1973–)
- Nubian Letters* (The Hague, 1983–)
- Beiträge zur Sudanforschung* (Wien, 1986–)
- Archéologie du Nil Moyen* (Lille, 1986–)
- Nubica. Internationales Jahrbuch für Äthiopische, Meroitische und Nubische Studien* (1 Köln; 2–3 Wiesbaden–Warszawa, 1990–)
- Sudan & Nubia. The Sudan Archaeological Research Society Newsletter* (London, 1992–)
- Mitteilungen der Sudanarchäologischen Gesellschaft zu Berlin e.V.* (1994–1999)
- Der antike Sudan. Mitteilungen der Sudanarchäologischen Gesellschaft zu Berlin e.V.* (1999–)

A FŐBB KIÁLLÍTÁSOKRA LÁSD:

- Wenig, S. 1978. *Africa in Antiquity. The Arts of Ancient Nubia and the Sudan*. II. *The Catalogue*. Brooklyn.
- Wildung, D. (szerk.) 1997. *Sudan Ancient Kingdoms of the Nile*. Paris – New York.
- Perez Die, C. (szerk.) 2003. *Nubia. Los reinos del Nilo en Sudán*. Barcelona.
- Welsby, D. A. – Anderson, J. R. (szerk.) 2004. *Sudan Ancient Treasures. An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum*. London.
- Baud, M. – Sackho-Autissier, A. – Labbé-Toutée, S. (szerk.) 2010. *Méroé. Un empire sur le Nil*. Paris.
- Kröper, K. – Schoske, S. – Wildung, D. (szerk.) 2011. *Königsstadt Naga. Naga – Royal City. Grabungen in der Wüste des Sudan. Excavations in the Desert of the Sudan*. München–Berlin.

LÁSD MÉG A KÖVETKEZŐ ÖSSZEFOGLALÓ ÁTTEKINTÉST, ILLETVE BIBLIOGRÁFIÁT:

- Hofmann, I. 1967. *Die Kulturen des Niltals von Aswan bis Senar vom Mesolithikum bis zum Ende der christlichen Epoche. Monographien zur Völkerkunde herausgegeben vom Hamburgischen Museum für Völkerkunde IV*. Hamburg.
- Török L. 1988. „Geschichte Meroes. Ein Beitrag über die Quellenlage und den Forschungsstand”: *ANRW II.10.1*. Berlin – New York, 107–341 (291–338).

– az egyiptomi történelem más korszakaira vonatkozó gazdag információanyaggal együtt – olyan felvilágosításokkal is szolgáltak, melyek a Huszonötödik Dinasztia Núbiából jött, Aithiopiát és Egyiptomot együtt kormányzó királyaira és királyi hatalmuk bizonyos sajátos vonásaira vonatkoztak. Forrásul ehhez a Huszonötödik Dinasztia idején Memphisben keletkezett szövegek szolgáltak. A Núbiában fennmaradt Huszonötödik

Dinasztia kori és későbbi dokumentumokból megismerhetjük az orákulumok szerepét a núbiai uralkodó legitimitációjában és uralkodói gyakorlatában.¹²⁷ A Hérodotosnál itt és a III. könyvben említett aithiopiai orákulumokról ezen az alapon elmondhatjuk, hogy azok „valós” elemek, amelyeket Hérodotos nagyrészt fiktív tartalmú narratívákba illesztett. Önmagától adódik itt egy spekuláció, mely a következő elemekből áll össze. Hé-

rodotos nem rejtegette az egyiptomi papok előtt, hogy osztja ellenszenvüket a perzsa hódító iránt, így azok nyíltan beszélhettek előtte arról, hogy a perzsa király Egyiptom fölötti hatalmát nem az egyiptomi istenektől kapta. Felidéztek a múlt istenfélő uralkodóinak ideálképét, a „békeszerető királyét, akinek tetteit Amun orákuluma irányítja” – ahogyan ez majd megfogalmazódik a démotikus Petubastis-ciklus elbeszéléseiben.¹²⁸ Példaként a legitím uralkodóra a Huszonötödik Dinasztia jámbor királyait s az ő orákulumaikat idézték.¹²⁹

A különböző eredetű, funkciójú és minőségű narratívák és értesülések kombinációjának jellegzetes példája az Aithiopia földrajzi leírásához csatolt elbeszélés arról, hogyan lettek az aithiópok műveltebbé az országukban letelepülő egyiptomiak hatására (II. 30): ezzel Hérodotos egy Huszonötödik Dinasztia kori Nubia-barát információhoz már a Nubiával ellenséges viszonyban álló Huszonhatodik Dinasztia idején rajzolt, ellenséges, hivatalos Aithiopia-kép egyik vonását keveri hozzá.

Hérodotos másik Aithiopiája a homérosi Aithiopia hagyományára épülő, *oikumenén* túli, paradicsomi gazdagságú királyság, melynek lakói, akár homérosi elődeik,¹³⁰ jámbor, nemes lelkű és büntelen emberek, akik, hála bölcs életmódjuknak, különösen hosszú életűek. Erről az Aithiopiáról, mely a hagyományos görög politikai/erkölcsi utópia vonásait mutatja fel,¹³¹ Hérodotos részletesebben a III. könyv 17–25 fejezeteiben ír. A hosszúéletű aithiopiaiak (*Aithiopes makrobioi*)¹³² országaról szóló narratívát a Kambysés uralkodásáról szóló, a tragédia formai eszközeit is igénybe vevő,¹³³ nagy, kétrészes elbeszélés¹³⁴ első részében (III. 1–38) helyezi el. Ez a rész arról szól, hogyan válik Kambysés emberséges uralkodóból örült hódítóvá. A második rész (III. 61–66) a bűneit követő rettenetes büntetést beszéli el. Az aithiopiai történet a narratívának azon a pontján helyezkedik el, ahol az Egyiptomot meghódító perzsa uralkodó pályafutása átfordul a végzetes hanyatlás szakaszába.

A tágabb narratív kontextus, azaz a *Történetek* III. könyve történeti vázát Kambysés uralkodása és I. Dareios uralkodásának első fele adja, vezérmotívuma a „hamisság és az igazság közötti metafizikai és erkölcsi konfliktus, amely mintegy az elbeszélés filozófiai tengelyét képezi”.¹³⁵ A csak terjeszkedve létezni tudó, de éppen ezért elkerülhetetlenül bukásra ítélt politikai konstrukciók bemutatásában Hérodotos az ión filozófiai hagyomány és a szofizmus mellett¹³⁶ befolyásolta a perzsa felfogás is a Jó és a Rossz, az Igaz és a Hamis dualizmusáról, az ember lelkében vívott örök harcukról.¹³⁷ Ez a felfogás tükröződik az I. Dareios bisituni, háromnyelvű (elámi, babylóni és óperzsa) feliratában megfogalmazott politikai alapelvben is:

*Dareios, a király így szól: „Te, aki utánam király leszel, erőteljesen véd magadat a Hazugságtól. Ha úgy gondolkazol: »Legyen országom biztonságban«, akkor keményen büntesd azt az embert, aki a Hazugságot követi.”*¹³⁸

A bisituni felirat szövegének a Perzsa Birodalom sok helyén készültek változatai és fordításai, így arámi nyelvű részletei előkerültek 5. századi egyiptomi papiruszon is.¹³⁹ Más perzsa források mellett, melyek ugyancsak nyomot hagytak a *Történetekben*, a jelek szerint Hérodotosnak a bisituni felirat tartalmáról is voltak értesülései.¹⁴⁰

A III. könyv 17–25. fejezetében Hérodotos elmondja, hogy pályája csúcspontján Kambysés elhatározza, hadjáratokat indít

Karthágó, a Szíva Oázis és a hosszú életű aithiópok országa ellen. A hadjáratok katasztrofális kimeneteléről szóló narratíva középpontjában az utóbbi expedíció áll, a másik kettő kudarcának leírása csak rövid kitérőket kap. Az aithiopiai expedíció előkészítéseként Kambysés ajándékvívó követeknek álcázott kémeket küld a hosszú életű aithiópok királyához, aki azonban leleplezi aljas szándékukat, ipari silányságuk okán élesen megbírálja a Kambysés által küldött ajándékokat, elítéli a perzsa hódító politikát, szembeállítva vele királyságának nemes alapelveit, és bemutatja gazdagságát. Kambysést a kémek erről szóló jelentése felbőszíti, és serege élén Aithiopia ellen vonul, anélkül, hogy a csapatok ellátásáról kellőképpen gondoskodott volna. Az eredmény ez:

Az útnak (...) az ötödrészét sem tették meg, amikor kifogytak minden élelemből. Le kellett tehát vágniuk a mállás állatokat, de hamarosan azoknak is a nyakára hágtak (...) Amíg még találtak a katonák a földön valami gazt, azon eltengődtek, de a sivatagban aztán iszonyú dologra szánták el magukat: a katonák sorsot húztak, és minden tíz emberből egyet megettek. Amikor Kambysés meghallotta, annyira megijedt attól, hogy mind megeszik egymást, hogy felhagyott az aithiopiai hadjárat tervével, megfordult, és nagy embervesztéssel visszatért Thébába.

III. 25

Az elbeszélés két ellentétpárt állít fel: egyrészt a Perzsa Birodalom, mely csak szüntelen agresszív terjeszkedésben létezhet, áll szemben egy „primitív” néppel, mely nem akar túlterjeszkedni határain, mert azokon belül tökéletes egyensúlyban élhet anélkül, hogy elvenné azt, ami nem az övé; másrészt a Mediterráneum civilizációjának törékenysége áll szemben az aithiopiaiak romlatlan, természetes életmódjával. A kémek és az aithióp király közötti párbeszédben az utóbbi szájából hangzik el a *Történetek* egyik legfontosabb üzenete:

Nem azért küldött veletek ajándékot nekem a perzsa király, mert a vendégbarátom akar lenni, és nem beszéltek ti igazat. Kémkedni jöttetek országomba, és Kambysés nem igaz szívű ember. Mert ha az volna, nem kívánná a más országát a magáén felül, és nem akarna leigázni olyan embereket, akik mit sem vétettek ellene. Tessék, itt ez az új, adjátok át a királynak, és mondjátok meg neki: az aithiópok királya azt üzeni a perzsák királyának, hogy amikor majd a perzsák könnyen felajzanak egy ekkora íjat, akkor támadjon túlerővel a hosszú életű aithiópokra, akkor indítson ellenük háborút. Addig azonban adjon hálát az isteneknek, hogy az aithiópok fiai nem akarnak újabb területeket szerezni a maguké mellé.

III. 21

Ha azonban a terjeszkedés politikájának erkölcsi kritikáját behelyezzük a *Történetek* végtelenül ismétlődő körkörös folyamatainak kontextusába, rá kell eszmélnünk az üzenet reménytelenségére is. Mert hiszen tényleg „az lenne a jobb, ha a népek békésen élnének egymás mellett, ámde érintkezésük elkerülhetetlen, és” (ahogyan erre Hérodotos ismételtlen rámutat) „ez elkerülhetetlenül háborúhoz vezet”.¹⁴¹

Jegyzetek

- 1 Finley, M. I. 1959. *The Greek Historians*. New York, 6.
- 2 Hagymányos cím a mű preambuluma alapján, lásd lejjebb.
- 3 Az alábbiakban a műből vett idézetekhez a magyar fordítás negyedik kiadását veszem alapul (melyet olykor kismértékben módosítok): Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. Fordította Muraközy Gyula. A fordítást ellenőrizte és az utószót írta Hegyi Dolores. A jegyzeteket Győry Hedvig (II. könyv) és Hegyi Dolores (I. és III–IX. könyv) írta. Budapest, 2007.
- 4 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Ókortudományi Intézetében 2013. május 16-án elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott szövege. A téma részletes feldolgozására lásd L. Török: *Herodotus in Nubia*. Mnemosyne Supplements. History and Archaeology of Classical Antiquity 368. Leiden–Boston, 2014.
- 5 Vö. Momigliano 1958/1966; Evans 1968. – Sophoklész valószínűleg 443-ban vagy 442-ben bemutatott *Antigonéjának* egy helye (904–920) az Intaphrenés-történet egy részletét idézi (Hérodotosz III. 119, vö. Asheri 2007c, 506 sk.). Aristophanés 425-ben *Az acharnaibeliekben* (85–87, vö. Hornblower 2006 307), 414-ben a *Maarakban* (1124–1138, vö. Lloyd 1975, 65) parodizálja.
- 6 A „publikáció” modern fogalmát aligha lehet ókori művekre alkalmazni, így a *Történetek* „megjelenésének” ideje sem határozható meg pontosan. Vö. Evans 1991, 89 sk.
- 7 Lásd pl. Grant 1995, 8; Bakker 2002, 32; Rösler 2002, 79; Raaf-laub 2002, 153 sk., 179.
- 8 λογγράφος, *logos*-író, vö. de Jong 2002, 255. A *logos* fogalmára lásd lejjebb.
- 9 Thukydides I. 21. 1 (Muraközy Gyula kis mértékben módosított fordítása), vö. Thukydides I. 22. 4, II. 41. 4.
- 10 Jacoby 1913, 508.
- 11 In Diodorus I. 69. 7.
- 12 *FGrHist* 3a 3C T 7a.
- 13 *FGrHist* 688 T 8, vö. Hornblower 2006, 310; Asheri 2007a, 51.
- 14 Cicero: *De legibus* I. 1. 5.
- 15 Cicero: *De divinatione* II. 56. 116.
- 16 Diodóros I. 69. 7, vö. Hornblower 2006, 313.
- 17 Josephus Flavius: *Contra Apionem* I. 16.
- 18 Plutarchos: *De malignitate Herodoti*, vö. Hornblower 2006, 316; Baragwanath 2008, 9–22; J. Marincola: „Historiography”: *Erskine* 2009, 13–22, 14.
- 19 Aelius Aristides: *Orationes* 36. 41–52.
- 20 Vö. Cameron 2004, 156.
- 21 R. Foerster (szerk.): *Libanii opera*. Leipzig, 1903–1927, vö. Momigliano, A. 1990. *The Classical Foundations of Modern Historiography*. Los Angeles, 39 sk.
- 22 Lásd Momigliano 1958/1966; és vö. Riemann, A. K. 1967. *Das herodotische Geschichtswerk in der Antike*. Diss. München (*non vidi*, idézi Asheri 2007a, 50 sk.); Kaiser 1968, 224 sk.
- 23 Lorenzo Valla fordítására (Velece, 1474) lásd Pagliaroli, S. 2006. *L'Erodoto del Valla*. Messina; Asheri 2007a, 53 sk.; vö. Gambino Longo, S. (szerk.) 2012. *Hérodote à la Renaissance*. Latinitates 7. Turnhout.
- 24 Asheri 2007a, 53 sk.
- 25 Ritoók 2006, 426.
- 26 Vö. Momigliano 1958/1966; Evans 1968; Fehling 1971 (angol kiadás: Fehling 1989); Armayor 1978, 1985; Erbse, H. 1991. „Fiktion und Wahrheit im Werke Herodots”: *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philosophisch-historische Klasse* 1991. Göttingen, 131–150; Erbse, H. 1992. *Studien zum Verständnis Herodots*. Berlin – New York; Pritchett, W. K. 1993. *The Liar School of Herodotus*. Amsterdam.
- 27 Vö. White, H. 1973. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London; White, H. 1978. „The Historical Text as Literary Artefact”: R. H. Canary – H. Kozicki (szerk.): *The Writing of History*. Madison, 41–62; White, H. 1978. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore; Ricoeur, P. 1983–1985. *Temps et récit*. I–III. Paris (angolul: *Time and Narrative*. I–III. Chicago, 1984–1988); White, H. 1987. *The Content of Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore.
- 28 Vö. Assmann, J. 1992. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 280 skk. (magyarul: Assmann 1999, 273 skk.).
- 29 Vö. Iser, W. 1978. *The Act of Reading*. London; Tompkins, J. P. (szerk.) 1980. *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*. Baltimore; Iser, W. 1989. *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*. Baltimore–London, 31 skk.; Baragwanath 2008, 22 skk.
- 30 Vö. Assmann 1999, 279 skk.
- 31 Ragaszkodom a görög formához, mivel a Muraközy és mások által általánosan használt „Etiópia”, „etióp” félrevezető: a laikus önkéntelenül Etiópiára, a korábbi Abesszíniára gondolhat, és nem Nubiára, illetve az ott az ókorban létezett Kús királyságra, melyet az ókori görög források Aithiopiának, a latin nyelvűek Meroének neveznek.
- 32 Az elbeszélői „én” tárgyalására lásd Dewald 2002.
- 33 A Felix Jacoby nagy műve (Jacoby 1913) óta keletkezett portré-változatokra és irodalmukra lásd Bakker – de Jong – van Wees (szerk.) 2002; Karageorghis–Taifacos (szerk.) 2004; Dewald–Marincola 2006; Baragwanath 2008 stb.
- 34 Az évszámok, hacsak másként nem jelölöm őket, az időszámításunk kezdete előtti időkre utalnak.
- 35 Az utazások sorrendjére és az egyiptomi utazás valószínű dátumára lásd Lloyd 1975, 61 skk. Hérodotosz életéről lásd Asheri 2007a, 5 skk.
- 36 Vö. Asheri 2007a, 3 skk.
- 37 Uo.
- 38 Asheri 2007a, 11.
- 39 Az eredeti tagolásra vonatkozó feltevésekről lásd Asheri 2007a, 11.
- 40 A Hésiodosznál (*Theogonia* 77) található kánonikus rend szerint, vö. Asheri 2007a, 11.
- 41 Az újkori *editio princeps*: Aldus Manutius: Ἡροδότου λόγοι ἐννέα, οἵπερ ἐπικαλοῦνται Μοῦσαι. *Herodoti libri novem, quibus Musarum indita sunt nomina*. Venezia, 1502.
- 42 Ἡροδότου Ἀλκαρννησέου ἱστορίης ἀπόδειξις.
- 43 A fordításhoz felhasználtam a Ritoók 2006, 434-ben szereplő változatot is.
- 44 ἀπόδειξις az ἀποδείκνυμι, „bemutatni, előadni” igéből, vö. Asheri 2007b, 72 sk.
- 45 Vö. Munson, R. V. 2001. *Telling Wonders: Ethnographic and Political Discourse in the Work of Herodotus*. Ann Arbor, *histor* címszó; Fowler 2006, 29 sk.
- 46 τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων, nemcsak események, hanem teljesítmények, építmények, természeti jelenségek is: Asheri 2007a, 8 sk.
- 47 μέγала τε καὶ θωμαστά, vö. Asheri 2007b, 73.
- 48 Vö. Fowler 2006.
- 49 Vö. Fowler 2006, 29 skk.
- 50 Vö. de Jong 2002, 255.
- 51 Dewald 2002, 273.
- 52 Thomas, R. 1989. *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*. Cambridge, 15–94; Thomas, R. 1992. *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge, 74 skk.
- 53 Itt nincsen helyünk beszélni az írás nélküli társadalmak történeti emlékezetéről. Vö. Assmann 1990.

- 54 Ritoók 2006, 426.
 55 Ritoók 2006, 429.
 56 Lateiner, D. 1986. „The Empirical Element in the Methods of Early Greek Medical Writers and Herodotus: A Shared Epistemological Response”: *Antichthon* 20, 1–20; Murray 2001; Boedeker 2002; Slings 2002; Saïd 2002; Osborne 2002; Marincola 2006; Fowler 2006; Griffin 2006; Griffiths 2006 és vö. Kaiser 1968, 213 skk.
 57 Szabó Á. 1948. *Óperzsa novellák*. Budapest; Harmatta J. 1999. „Hérodotos és az óperzsa novella”: *Antik Tanulmányok* 43, 39–51.
 58 Thomas 2006, 61 sk.
 59 Forsdyke 2006, 228.
 60 Ritoók 2006, 434.
 61 Α προσηθήκη, „kiterő” (IV. 30); παρενηθήκη, „betoldás” (VII. 171) meghatározására lásd Marincola 2006, 14; van Wees 2002, 321; de Jong 2002.
 62 Marincola 2006, 16.
 63 Jacoby 1913, 331.
 64 Ritoók 2006, 434.
 65 A mű „technikai befejezetlenségéről”, a hiányzó epilógusról lásd Asheri 2007a, 11.
 66 Vö. Boedeker 2002, 110.
 67 Mitchell 2008.
 68 Van Wees 2002, 321.
 69 Forsdyke 2002, 549.
 70 Asheri 2007a, 45.
 71 Mitchell 2008; vö. Cartledge–Greenwood 2002.
 72 Forsdyke 2006, 224 skk.; Hérodotos „én”- és „idegen”-meghatározása a görög–perzsa ellentét példáján: Lloyd 2002, 417.
 73 Ritoók 2006, 429 skk.; Asheri 2007a, 36 skk.
 74 Asheri 2007a, 36 sk.
 75 Asheri 2007a, 37 sk.
 76 Ritoók 2006, *passim*; vö. Flower 2006.
 77 Ha esetleg hallott is valamit Hérodotos az egyiptomiak duális, egyszerre ciklikus és lineáris időfelfogásáról (Assmann, J. 1975. *Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten*. Heidelberg; Assmann 2011), azt el kellett vetnie, mert ellentmondott az ő körforgás-modelljének.
 78 I. 7 skk.
 79 Lásd Lloyd 1975, 175.
 80 Lloyd 1975, 185 skk.
 81 Lloyd 1975, 178 sk.
 82 Lloyd 1975, 171 skk.
 83 Vö. Asheri 2007b, 78.
 84 Ámbár megjegyzi, hogy Homéros ugyan ismerte Heléna valódi történetét, mégis egy másik hagyományt beszélt el, mivel az „nem volt alkalmas (εὐπρεπής) eposznak” (II. 116): Asheri 2007a, 31.
 85 Asheri 2007a 31 skk., időrendi táblával a 32. oldalon. – A kérdéshez lásd Assmann 1990.
 86 Manetho: *Αιγυπτιακά*. Loeb kiadás: Waddell, W. G. 1948. *Manetho*. London.
 87 *rk nrw*, Lloyd 1975, 186; 1988a, 110 sk.; és vö. Grimal, N.-C. 1986. *Les termes de la propagande royale égyptienne de la XXe dynastie à la conquête d’Alexandre*. Paris, 45 skk.
 88 Vö. Assmann 2011, 261 skk.
 89 Valószínűleg olyan dokumentumról van szó, mint a Torinói Kánon, egy II. Ramszesz idején keletkezett papirusz, mely eredetileg kb. 254–307 királynevet tartalmazott, lásd Redford 1986, 1 skk.; Ryholt, K. S. B. 1997. *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period c. 800-1550 B.C.* Copenhagen, 9 skk.; Moyer 2002, 75 sk.
 90 Hérodotos Egyiptomra vonatkozó forrásaira lásd Lloyd 1975, 77–140.
 91 Vercoutter, J. 1992. *L’Égypte et la vallée du Nil I. Des origines à la fin de l’Ancien Empire*. Paris, 240. – Lloyd 2007, 310; Narmer
 92 Vö. Dewald 2003.
 93 Vannicelli 2001, 235.
 94 Vö. Redford 1986; Baud, M. – Dobrev, V. 1995. „Des nouvelles annales de l’Ancien Empire égyptien. Une ‘Pierre de Palerme’ pour la VIe dynastie”: *BIFAO* 95, 23–92; Beckerath, J. von 1997. *Chronologie des pharaonischen Ägyptens. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.* Münchner Ägyptologische Studien 46. Mainz; Assmann 2011, 147 skk.
 95 Vö. Bierbrier, M. L. 1975. *The Late New Kingdom in Egypt (c. 1300-664 BC)*. Warminster; Bierbrier, M. L. 1977. Hoherpriester des Amun. *LÁ II*, 1239–1249.
 96 Vö. Dewald 2003.
 97 Hekataios és Hérodotos viszonyára lásd Lloyd 1975, 127 skk.; West, S. 1999. „Herodotus’ Portrait of Hecataeus”: *JHS* 119, 144–160.
 98 Hérodotos a papoktól hallott (?) πῖρωμις szót használja, mely az egyiptomi *p3 rmt*, „férfi” szóból származik. Lásd Lloyd 2007 345.
 99 Hérodotos és az írott források viszonyát illetően nincsen konszenzus, vö. Fowler 2001; Giangiulio 2001; van Wees 2002, 332; Hornblower 2002, 374 sk.; Osborne 2002, 510 skk.; Luraghi 2006.
 100 *Timaios* 23d.
 101 Luraghi 2001, 154.
 102 A következőkre lásd Romm 1992, 9–41.
 103 Gisinger, F. 1937. „Okeanos”: *RE* 34, 2308–2310; Romm 1992, 12 skk.
 104 Α ποταμός Οκεανοῖο-ra vö. Romm 1992, 15 sk.
 105 Vö. Corcella 2007, 608 sk.
 106 Vö. Romm 1992, 37.
 107 Vö. Rood 2006, 297; Asheri 2007c, 500.
 108 Lásd például újabb Karttunen 2002, 459.
 109 Vö. Rankin, H. 1969. „’Eating People Is Right’: Petronius 141 and a τόπος”: *Hermes* 97, 381–384; Karttunen 2002, 463 sk.
 110 Vö. Fehling 1971/1989.
 111 *PM VII* 65–73; Weigall 1907, 102–107; Gauthier 1913; Borchartd, L. 1938. *Ägyptische Tempel mit Umgang*. Kairo, 41–44; Barguet, P. et al. 1967. *Le temple d’Amada*. Le Caire; Arnold, D. 1992. *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*. Zürich, 82; Török 2009, 223 skk. – A két graffito nem látható azokon a fényképeken, amelyeket 1908 és 1910 között a porosz Nubia-expedíció készített H. Schäfer és H. Junker vezetésével az amadai templom tetejének feliratairól, lásd Beinlich, H. 2012. *Die Photos der preussischen Expedition 1908-1910 nach Nubien. Photos 600-799*. Studien zu den Ritualszenen altägyptischer Tempel 17. Dettelbach, 734–738 sz. felvételek.
 112 Weigall 1907, 106.
 113 A korai utazók intellektuális hátterére lásd Peterson, B. J. 1967. „Swedish Travellers in Egypt during the Period 1700-1850”: *OAth* 7, 14–16; Hinkel, F. W. 1992. „Otto Friedrich von Richters Reise in Unternubien im Jahre 1815”: *AoF* 19, 230–246; Török 1997, 7 skk.; Usick, P. 1998. *William John Bankes’ Collection of Drawings and Manuscripts Relating to Ancient Nubia*. London; Manley, D. – Ree, P. 2002. *Henry Salt Artist, Diplomat, Egyptologist*. London; Usick, P. 2002. *Adventures in Egypt and Nubia. The Travels of William John Bankes (1788-1855)*. London; Reid 2002, 21 skk.; Török 2011a; Goren, H. 2011. *Dead Sea Level. Science, Exploration and Imperial Interests in the Near East*. New York.
 114 Wilkinsonról lásd Thompson, J. 2002. *Sir John Gardner Wilkinson and His Circle*. Austin; Reid 2002, 42 skk.
 115 Vö. Wilkinson, G. 1843. *Modern Egypt and Thebes*. II. London, 321 sk.; *PM VII* 65 skk. Wilkinson zömében közöletlen nubi feljegyzései és rajzai az oxfordi Bodleian Library-ban vannak.

- Rajzok: MS. Wilkinson dep. a. 14, fol 28-30, 55-56; dep. a. 16, fol. 22^v; naplók és vázlatfüzetek: MS. Wilkinson dep. d. 9, 29, 43, 47, 60.
- 116 Wilkinson, G. 1837–1841. *Manners and Customs of the Ancient Egyptians*. London, II. 353.
- 117 Rawlinson, G. 1858–1861. *The History of Herodotus*. In collaboration with Sir Henry Rawlinson and Sir John Gardner Wilkinson. London (lásd különösen ad II. 28).
- 118 Lloyd 1975, 1976, 1988a, 1988b, 2002, 2004, 2007.
- 119 Vö. Török 2011b.
- 120 Az ókori Nubiára vonatkozó modern irodalom itt nem sorolható fel, bibliográfiai tájékozódáshoz lásd FHN I–III; Smith, S. T. 1995. *Askut in Nubia. The Economics and Ideology of Egyptian Imperialism in the Second Millennium BC*. London – New York; Török 1997; Taylor 2000; Smith, S. T. 2003. *Wretched Kush. Ethnic Identities and Boundaries in Egypt's Nubian Empire*. London – New York; Edwards, D. N. 2004. *The Nubian Past. An Archaeology of the Sudan*. London – New York; Török 2009.
- 121 Vö. Taylor 2000.
- 122 Vö. Török L. 1995. „Kush: An Ancient African State in the First Millennium BC”: *Proceedings of the British Academy* 87, 1995, 1–38; Török 2011a; legújabbán lásd Pope, J. 2014. *The Double Kingdom under Taharqa. Studies in the History of Kush and Egypt, c. 690-664 BC*. Culture and History of the Ancient Near East 69. Leiden–Boston.
- 123 Vö. Török 2011a.
- 124 Kitchen, K. A. 1996. *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 BC)*. Warminster.
- 125 Vö. Klees, H. 1965. *Die Eigenart des griechischen Glaubens an Orakel und Seher. Ein Vergleich zwischen griechischer und nichtgriechischer Mantik bei Herodot*. Stuttgart.
- 126 Redford 1986, 320 sk.
- 127 Török 1997, 241 skk.
- 128 Murray 1970, 156.
- 129 Vitatott, hogy vajon a Petubastis-ciklus köréhez sorolható-e egy töredékekben fennmaradt démotikus elbeszélés, mely egy *Py3* nevű királyt említ, aki feltehetőleg Piankhyval azonos (?). Vö. Zauzich, K.-T. 1991. „Einleitung”: P. J. Frandsen (szerk.): *The Carlsberg Papyri*. I. *Demotic Texts from the Collection*. Copenhagen, 6; Tait, W. J. 1996. „Demotic Literature: Forms and Genres”: A. Loprieno (szerk.): *Ancient Egyptian Literature. History and Forms*. Probleme der Ägyptologie 10. Leiden – New York – Köln, 175–187, 182; Pope, J. 2014. „Beyond the Broken Reed: Kushite Intervention and the Limits of *l'histoire événementielle*”: I. Kalimi – S. Richardson (szerk.): *Sennacherib at the Gates of Jerusalem. Story, History and Historiography*. Leiden–Boston, 105–160, 128 skk.
- 130 *Ilias* XXIII. 205–207, *Odysseia* I. 22–24, V. 282, 287.
- 131 Vö. Braunert, H. 1969. *Utopia, Antworten griechischen Denkens auf die Herausforderung durch soziale Verhältnisse*. Kiel; Ferguson, J. 1975. *Utopias of the Classical World*. London; Dawson, D. 1992. *Cities of the Gods. Communist Utopias in Greek Thought*. Oxford; Carsana, C. – Schettino, M. T. (szerk.) 2008. *Utopia e utopia nel pensiero storico antico*. Roma.
- 132 Vö. Last, H. 1923. „Αἰθίοπες μακρόβιοι”: *CQ* 17, 35 sk; *Plinie l'ancien. Histoire Naturelle Livre VI 4e partie*. Texte établi, traduit et commenté par J. Desanges. Paris, 2008, 173 sk.
- 133 Griffin 2006, 52; Flower 2006, 282.
- 134 Saïd 2002, 117.
- 135 Asheri 2007c, 391 sk.
- 136 Thomas 2000, 221 skk., 260 skk.; Thomas 2006, 67 skk.; Scullion 2006, 202 skk., de vö. Baragwanath 2008, 20 skk., 55 skk.
- 137 Asheri 2007c, 392; Baragwanath 2008, 112 skk.
- 138 Bisituni felirat, IV. kolumna, § 55, Brosius 2007, 535.
- 139 Sachau, E. 1911. *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine*. Leipzig.
- 140 Vö. Flower 2006.
- 141 Harrison 2002, 555 sk.

Bibliográfia

Rövidítések

- FGrHist: Jacoby, F. et al.: *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Berlin–Leiden, 1923–1958, Leiden, 1994–.
- FHN I: Eide, T. – Hägg, T. – Pierce, R. H. – Török L. 1994. *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD*. I. *From the Eighth to the Mid-Fifth Century BC*. Bergen.
- FHN II: Eide, T. – Hägg, T. – Pierce, R. H. – Török L. 1996. *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD*. II. *From the Mid-Fifth to the First Century BC*. Bergen.
- FHN III: Eide, T. – Hägg, T. – Pierce, R. H. – Török L. 1998. *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD*. III. *From the First to the Sixth Century AD*. Bergen.
- LÄ: Helck, W. – Westendorf, W. (szerk.) 1972–1991- *Lexikon der Ägyptologie*. Wiesbaden.
- PM VII: Porter, B. – Moss, R. 1952. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*. VII. *Nubia. The Deserts and Outside Egypt*. Oxford.
- RE: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart.

Szakirodalom

- Armayer, A. K. 1978. „Did Herodotus Ever Go to Egypt?": *Journal of the American Research Center in Egypt* 15, 59–73.
- Armayer, A. K. 1985. *Herodotus' Autopsy of the Fayoum: Lake Moeris and the Labyrinth of Egypt*. Amsterdam.
- Asheri, D. 2007a. „General Introduction”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 1–56.
- Asheri, D. 2007b. „Book I.”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 59–218.
- Asheri, D. 2007c. „Book III.”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 379–527.
- Asheri, D. – Lloyd, A. B. – Corcella, A. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I-IV*. Ed. by Oswyn Murray and A. Moreno, with a contribution by Maria Brosius. Oxford.
- Assmann, J. 1990. „Guilt and Remembrance: On the Theologization of History in the Ancient Near East”: *History and Memory* 2, 5–33.
- Assmann, J. 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Assmann, J. 2011. *Steinzeit und Sternzeit. Altägyptische Zeitkonzepte*. München.
- Bakker, E. J. 2002. „The Making of History: Herodotus' *Historiēs Apodexis*”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 3–32.

- Bakker, E. J. – de Jong, I. J. F. – Wees, H. van (szerk.) 2002. *Brill's Companion to Herodotus*. Leiden–Boston–Köln.
- Baragwanath, E. 2008. *Motivation and Narrative in Herodotus*. Oxford.
- Boedeker, D. 2002. „Epic Heritage and Mythical Patterns in Herodotus”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 97–116.
- Brosius, M. 2007. „The [Bisitun] Inscription Translated”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 529–537.
- Cameron, A. 2004. *Greek Mythography in the Roman World*. Oxford.
- Cartledge, P. – Greenwood, E. 2002. „Herodotus as a Critic: Truth, Fiction, Polarity”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 351–371.
- Corcella, A. 2007. „Book IV”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 543–721.
- Dewald, C. 2002. „I Didn't Give My Own Genealogy”: Herodotus and the Authorial Persona”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 267–289.
- Dewald, C. 2003. Review of N. Luraghi (szerk.): *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Oxford, 2001. *Bryn Mawr Classical Review* 2003. 03. 25.
- Dewald, C. – Marincola, J. (szerk.) 2006. *The Cambridge Companion to Herodotus*. Cambridge.
- Erskine, A. (szerk.) 2009. *A Companion to Ancient History*. Blackwell Companions to the Ancient World. Oxford.
- Evans, J. A. S. 1968. „Father of History or Father of Lies: The Reputation of Herodotus”: *CJ* 64, 11–17.
- Evans, J. A. S. 1991. *Herodotus. Explorer of the Past*. Princeton.
- Fehling, D. 1971. *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*. Berlin – New York.
- Fehling, D. 1989. *Herodotus and his 'Sources'. Citation, Invention and Narrative Art*. Leeds.
- Flower, M. 2006. „Herodotus and Persia”: Dewald–Marincola 2006, 274–289.
- Forsdyke, S. 2006. „Herodotus, Political History and Political Thought”: Dewald–Marincola 2006, 224–241.
- Fowler, R. 2006. „Herodotus and His Prose Predecessors”: Dewald–Marincola 2006, 29–45.
- Gauthier, H. 1913. *Le temple d'Amada*. 1. *Temples immergés de la Nubie*. Le Caire.
- Giangiulio, M. 2001. „Constructing the Past: Colonial Traditions and the Writing of History. The Case of Cyrene”: Luraghi 2001, 116–137.
- Grant, M. 1995. *Greek and Roman Historians. Information and Misinformation*. London – New York.
- Griffin, J. 2006. „Herodotus and Tragedy”: Dewald–Marincola 2006, 46–59.
- Griffiths, A. 2006. „Stories and Storytelling in the Histories”: Dewald–Marincola 2006, 130–144.
- Harrison, T. 2002. „The Persian Invasions”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 521–578.
- Hornblower, S. 2002. „Herodotus and his Sources of Information”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 373–386.
- Hornblower, S. 2006. „Herodotus' Influence in Antiquity”: Dewald–Marincola 2006, 306–318.
- Jacoby, F. 1913. „Herodotos”: *RE Supplementband II*. Stuttgart, 205–520.
- Jong, I. J. F. de 2002. „Narrative Unity and Units”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 245–266.
- Kaiser, M. 1968. „Herodots Begegnung mit Ägypten”: *Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig Philologisch–historische Klasse Band 113 Heft 5*. Berlin, 205–246.
- Karageorghis, V. – Taifacos, I. (szerk.) 2004. *The World of Herodotus. Proceedings of an International Conference Held at the Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia, September 18–21, 2003 and Organized by the Foundation Anastasios G. Leventis and the Faculty of Letters, University of Cyprus*. Nicosia.
- Karttunen, K. 2002. „The Ethnography of the Fringes”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 457–474.
- Lloyd, A. B. 1975. *Herodotus Book II. Introduction*. Leiden.
- Lloyd, A. B. 1976. *Herodotus Book II. Commentary 1–98*. Leiden.
- Lloyd, A. B. 1988a. *Herodotus Book II. Commentary 99–182*. Leiden – New York – København – Köln.
- Lloyd, A. B. 1988b. „Herodotus' Account of Pharaonic History”: *Historia* 31, 22–53.
- Lloyd, A. B. 2002. „Egypt”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 415–435.
- Lloyd, A. B. 2004. „Herodotus on Egypt and Ethiopia”: Karageorghis–Taifacos 2004, 43–52.
- Lloyd, A. B. 2007. „Book II”: Asheri–Lloyd–Corcella 2007, 221–378.
- Luraghi, N. 2001. „Local Knowledge in Herodotus' Histories”: Luraghi 2001, 138–160.
- Luraghi, N. 2006. „Meta-historiē: Method and Genre in the Histories”: Dewald–Marincola 2006, 76–91.
- Luraghi, N. (szerk.) 2001. *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Oxford.
- Marincola, J. 2006. „Herodotus and the Poetry of the Past”: Dewald–Marincola 2006, 13–28.
- Mitchell, L. G. 2008. Review of Asheri–Lloyd–Moreno 2007. *Bryn Mawr Classical Review* 2008. 07. 35.
- Momigliano, A. 1958/1966. „The Place of Herodotus in the History of Historiography”: *History* 43, 1–13 (= *Studies in Historiography*. London, 1966, 127–142).
- Moyer, I. S. 2002. „Herodotus and An Egyptian Mirage: The Genealogies of the Theban Priests”: *Journal of Hellenic Studies* 122, 70–90.
- Murray, O. 1970. „Hecataeus of Abdera and Pharaonic Kingship”: *Journal of Egyptian Archaeology* 56, 141–171.
- Murray, O. 2001. „Herodotus and Oral History”: Luraghi 2001, 16–44.
- Osborne, R. 2002. „Archaic Greek History”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 497–520.
- Raaflaub, K. A. 2002. „Philosophy, Science, Politics: Herodotus and the Intellectual Trends of His Time”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 149–186.
- Redford, D. B. 1986. *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books. A Contribution to the Study of the Egyptian Sense of History*. Mississauga.
- Reid, D. M. 2002. *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*. Cairo.
- Ritoók Zs. 2006. „Az embernél nincs csodálatosabb”: Németh Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy.: *Görög művelődéstörténet*. Budapest, 405–450.
- Romm, J. S. 1992. *The Edges of the Earth in Ancient Thought*. Princeton.
- Rood, T. 2006. „Herodotus and Foreign Lands”: Dewald–Marincola 2006, 290–305.
- Rösler, W. 2002. „The Histories and Writing”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 79–94.
- Saïd, S. 2002. „Herodotus and Tragedy”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 117–147.
- Scullion, S. 2006. „Herodotus and Greek Religion”: Dewald–Marincola 2006, 192–208.
- Slings, S. R. 2002. „Oral Strategies in the Language of Herodotus”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 53–78.
- Taylor, J. 2000. „The Third Intermediate Period (1069–664 BC)”: I. Shaw (szerk.): *The Oxford History of Egypt*. Oxford, 330–368.

- Thomas, R. 2006. „The Intellectual Milieu of Herodotus”: Dewald–Marincola 2006, 60–75.
- Török L. 1997. *The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*. Handbook of Oriental Studies Section One. The Near and Middle East 31. Leiden – New York – Köln.
- Török L. 2009. *Between two Worlds. The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – 500 AD*. Probleme der Ägyptologie 29. Leiden–Boston.
- Török L. 2011a. *Adoption and Adaptation. The Sense of Culture Transfer between Ancient Nubia and Egypt. / A kultúraátvétel értelme. Egy ókori Nilus-völgyi eset*. Budapest.
- Török L. 2011b. „A Periphery on the Periphery of the Ancient World. The Discovery of Nubia in the Nineteenth Century”: G. Klaniczay – M. Werner – O. Gecser (szerk.): *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*. Frankfurt – New York, 365–380.
- Vannicelli, P. 2001. „Herodotus’ Egypt and the Foundations of Universal History”: Luraghi 2001, 211–240.
- Wees, H. van 2002. „Herodotus and the Past”: Bakker – de Jong – van Wees 2002, 321–349.
- Weigall, A. E. P. 1907. *A Report on the Antiquities of Lower Nubia (the First Cataract to the Sudan Frontier) and Their Condition in 1906–1907*. Oxford.